

Narratíva és etika összefüggései Krúdy Gyula Az *útitárs* című regényében

JÓZSEF KESERŐ
CONNECTIONS OF NARRATION AND ETHICS IN THE NOVEL TITLED
TRAVELLING COMPANION BY GYULA KRÚDY

82.033:821.511.141-31
821.511.141-31.033

Ethics. Moral. Narrative. Novel. Story. Narrataire. Irony. Ethical response. Interrogation. Identity of the characters.

Morál és etika

Ha az etika kérdésének a regényműfajjal való kapcsolatát firtatjuk, legalább érintőlegesen utalnunk kell arra, hogy milyen nagy szerepet játszott a regény önlegitimációjának útján az erkölcsi kérdések felé való nyitás. Ugyanis éppen az erkölcsi kérdések előtérbe állításának köszönhetően vívta ki az addig jobbra lenézett műfaj a megbecsülést. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy a regény nyíltan felvállalja az erkölcsnemesítő, illetve tanító szándékot. A magyar irodalomban a 19. század harmincas éveitől, tehát a regényműfaj egyre erősödő térhódításától számítva megfigyelhető, hogy az olvasó nevelése és a gyönyörködtetés szándéka kéz a kézben jelennek meg. Az erkölcsnemesítő ambíciókat mi sem jelzi jobban, mint a korszak számos regényírójának önértelmezése, mely szerint a cél – például még egy történelmi regény esetében is – nem annyira a korhű történet elmondása, hanem az olvasó számára követendőnek beállított etikai minta felvázolása. Ez a morális célkitűzés aztán a 20. századi modern regényben fokozatosan háttérbe szorul, bár teljes felszámolásáról aligha beszélhetünk. A regények egy csoportja továbbra is gyakorolja erkölcsstani funkcióját, ha másképp nem, hát oly módon, hogy cselekvési mintákat kínál vagy morális konfliktusokat jelenít meg. A példázatszerű olvasásmód, valamint a különböző narratív eljárások, mint például a nézőpontváltások vagy a többnézőpontúság mind ahhoz járulnak hozzá, hogy a regény képes megőrizni etikai irányultságát. Ebből a szempontból (is) kitüntetett érdeklődésre tarthatnak számot azok a regények, amelyek a két korszak közötti átmenetben születtek, tehát abban az időszakban, amikor a direkt moralizálás már idejétmúltnak tűnhetett, de még élő hagyományt képeztek azok a művek, amelyekben ez megjelent.

Krúdy regényművésze – legalábbis részben és bizonyos megszorításokkal, amelyekről még lesz szó – erőteljesen kötődik ahhoz a 19. századi és azt megelőző regényírói hagyományhoz, amely a regényt olyan erkölcsi küzdőtérként szemlélte, ahol az olvasó lelkének megmentése a tét. Az író művészetének számos elemzője

utalt már arra, hogy az erkölcsi kérdésfeltevések milyen nagy szerepet játszanak Krúdy regényművészetében, vagy legalábbis egy adott korszakában.¹ Ez a meglátás az újabb szakirodalomban is megjelenik. Fried István például „erkölcstörténeti” szerzőnek tartja Krúdyt – igaz, idézőjelben használva a szót –, s az író regényművészetét Balzac *Emberi színjátékával* állítja párhuzamba, azzal a megszorítással, hogy a balzaci totalitásigény meglehetősen távol állt Krúdytól.² „S bár Krúdy mintha – gyakorlati megvalósulásában – elképzelhetetlennek vélné a balzaci »regényfolyam« XX. századi továbbgondolását, azt azonban megengedhetőnek tarthatta, hogy az összeomlás-országvesztés előtti évtizedek erkölcstörténetével szolgáljon, mintegy a XIX. századi »morális tanulmányok« elképzelést a maga írásmódjára, regényalakzatára fordítsa le, és fölvezolja a magánélet, a vidéki élet, a falusi élet, a fővárosi élet »jelenetei«-t.”³

Az alábbiakban – *Az útitárs* című regényt olvasva – először arra kérdezzük rá, hogy mennyiben tekinthető Krúdy „erkölcstörténeti” szerzőnek, illetve milyen szerepet játszik a morál az író nevezett művében.

Az olvasó figyelmét aligha kerülheti el, hogy már a regény felütésében tematizálódik a bűn kérdése.⁴ Ezt követően pedig előbb az útitárs önjellemzése⁵, majd első kalandja – rögtön megérkezése után elcsábítja a kisváros egyik, korábban feddhetetlen erkölcsű asszonyát – állítja középpontba a tisztaság, a bűn, a helyes és a helytelen cselekedet problematikáját. Mint látni fogjuk, a cselekmény bonyolításában is ezek a kérdések játszanak meghatározó szerepet. Ugyancsak az erkölcsi kérdésfeltevés fontosságát példázhatják azok a szövegrészek, amelyekben explicit erkölcsi véleményének ad hangot az elbeszélő.⁶ Mivel azonban ezek jelentőségüket csupán kontextusukban nyerik el, a kérdezést más irányból fogjuk elkezdni. A továbbiakban két olyan kérdést vizsgálunk, amelyek felől megközelíthető a regény morális horizontja. Először az útitárs alakjával való azonosulás játékkára kérdezzük rá, majd feltesszük a kérdést: kínál-e a regény erkölcsi tanulsággal szolgáló történetet?

1. Ahhoz, hogy a cselekedetek és a jellemek értékeléséről beszélhessünk, el kell fogadnunk a szereplő szuverén alakként, azaz önálló erkölcsi cselekvőként való működését. Csakis ezen a hiten alapulhat az a játék – az azonosulás és az eltávolodás játéka –, amelyet az olvasó a szereplővel folytat. *Az útitárs* szövege ebből a szempontból kínál számunkra megfontolnivalókat. A regény főszereplője – az „útitárs” – dinamikus karakter; dinamikus jellegét nem utolsósorban az szolgáltatja, hogy néhol közeledik, másutt pedig távolodik az olvasó feltételezett értékhorizontjától. Ez az oda-vissza játék mindenekelőtt két eljárás révén valósul meg: az önértékelő belső monológok és az alak „lelki” vívódását reprezentáló kérdések révén. Nézzünk egy olyan példát, ahol a kettő egyszerre érvényesül! Mielőtt sor kerülne Eszténa elcsábítására, az útitárs így morfondírozik magában: „Más városok – más leányok«, idézgettem magamban a német mondást. Vajon egyáltalában bünt fogok-e elkövetni? A leány saját bevallása szerint el van tőkélve mindenre. Ha én nem érkezem X.-be, jött volna valamely kereskedelmi utazó vagy egy katonatiszt... Bizonyos, hogy nem én vagyok a vétkező. Hisz még alig ismertem Eszténát, midőn az ama mézeskalácsképű Olga társaságában lakásomra szökött. Ennek meg kell történni, mert a sors akarja. Sajnálom Szikrai urat, de nem engedhetem át helyemet” (273. p.).

A német mondást idézgető figura az idézett rész első mondatában még a csábító szerepében tetszeleg. Az önmagához intézett kérdés formájában megfogalmazódó második mondat azonban már bizonyos erkölcsi természetű aggályokról tanús-

codik. S ami ezután jön, az jobbra kimeríti az önmegnyugtatás legkülönbözőbb módzatait. (Ha én nem teszem meg, megteszi helyettem más. Végül is Eszténa tette meg az első lépést. Különb is a sors akarja. Meg kell előznöm vetélytársam.) Nem véletlen, hogy a megjelenő erkölcsi aggályt egy kérdés jelzi, s arra is fel kell figyelni, hogy milyen gyakoriak a regényben az útitárs önmagához intézett retorikus kérdései.⁷ A kérdések szerepe abból a szempontból is fontos lehet, hogy főként ezeknek köszönhetően apellálhat a – másutt cinikusnak és érzéketlennek mutakozó – szereplő az olvasó megértő jóindulatára, más szóval ezek szabályozzák azt a mozgást, amely a figurát az olvasóhoz közelebb viheti.

Ezeket az eljárásokat követve összességében egy ambivalens karakter körvonalai rajzolódhatnak ki előttünk, aki egyrészt „áldozatokat szed”, másrészt azonban maga is áldozat, a körülmények áldozata. Ezt az ambivalenciát jól érzékelteti a Hartvigné-eset, amely az Eszténa-kaland előképének is tekinthető.⁸ Az útitárs egyfelől elismeri, hogy csupán kalandvágyból csábította el az asszonyt, másrészt azonban arra is rámutat, hogy ehhez Hartvigné beleegyezésére is szükség volt, s ezzel mintegy érzékelteti Hartvigné látszólag biztos alapokon álló erkölcsi életének ingtagságát. „Én kalandot kerestem az idegen városban, mint egy unatkozó vigéc. Hartvigné is várt valami alkalomra, bár meg vagyok győződve, hogy azelőtt sohasem jutott eszébe bárkinek megmutatni a fehér harisnyás lábát” (234. p.). Érdemes felfigyelnünk az önjellemzésben rejlő öniróniára; arra, hogy az útitárs a hasonlat eszközével miként teremt távolságot önmagával szemben, másfelől pedig miként próbálja meg szerepjátékknak beállítani ténykedését.⁹

Végezetül pedig utalnunk kell arra, hogy a szöveg nem csupán az önjellemzés és a belső monológ eszközeivel láttatja és értelmezi a szereplőt, hanem egy másik alak perspektíváját is igénybe veszi. A regény felütésében – igaz, csak egyetlen szöveg hely erejéig – az (elsődleges) elbeszélő nézőpontjából látjuk a főszereplőt. Éppen azért, mert az elbeszélő a későbbiekben háttérbe húzódik (legalábbis úgy tűnik), válhat fontossá az alábbi passzus: „...útitársam szimpatikus, nyugodt, szomorú szemű, deres hajú és főként igénytelen úriembernek látszott” (231. p.). Feltűnő lehet az egyértelműen pozitív állásfoglalás (amely nyilvánvalóan az olvasót is orientálja), akárcsak az értékelés élének tompítása („látszott”).

2. A szereplő közelítésének és távolításának játéka mellett további morális értelmezhetőségre kínálhat lehetőséget a lekerékített és tanulsággal szolgáló történet. Mint korábban is utaltunk rá, Krúdy szövegei többségükben nem történetcentrikusak, pontosabban szólva többnyire ritkán kínálják fel egy egységes történet illúzióját; sok esetben inkább több apró történetkezdemény jelenlétét figyelhetjük meg az író műveiben, amelyek sehogy sem akarnak egyetlen narratívába rendeződni. Az *útitárs* ez alól első látásra kivételnek tűnik, hiszen éppenséggel a fokozatos és lineáris cselekményépítés jellemzi. Az útitárs beszámolójából kiderül, hogyan érkezett meg egykor X. városba, ahol előbb elcsábította szállásadónőjét, majd annak hűgát. A templomban újabb áldozatokra les, így találkozik Eszténával, aki – Szikrai úr jellemzése szerint – „az egyetlen tisztességes lány a városban” (258. p.). A megismerkedést Eszténa elcsábításának előkészületei követik, amelyeket azonban váratlanul megakadályoz egy megmagyarázhatatlan jelenség. Eszténa – aki egyébként szintén szorgalmazza az együttlétet hősünkkel – az ablakon keresztül menekül egy apokaliptikus jelenetsor közepette. S csak a regényzárlat utal a lány öngyilkosságára.

Érdeemes a regény utolsó sorait szó szerint idézni, mert a történetek morális értelmezését sugallhatják: „A havas kerekcsikók kezdtek csikorogni. Valaki végigfutott a vonat mellett, és ugatott, mint egy komondor: / – Fogják meg Pálfi Pált. Miatta ugrott be a lékbe egy leány. / A vonat lassan mozgott, a rikácsolás mind érthetlenebbé vált. Eltűntek az x-i állomás piros és zöld szemei, s én azóta sohase voltam a városban” (282. p.). Nemcsak a vonatot üldöző hang foglal egyértelműen állást Pálfi Pál bűnösségét illetően, de az elbeszélő-szereplő utolsó szavai, amelyekkel tudatja, hogy azóta nem volt a városban, szintén a bűnösség beismeréseként értelmezhetők. A regényből tehát a következő narratíva rajzolódik ki: egy – első látásra rokonszenves, a későbbiek során inkább ambivalens – nőcsábász egy felvidéki kisvárosban erényes (és kevésbé erényes) nőket csábít el, utolsó kalandja azonban tragédiával végződik, aminek következtében menekülnie kell. Ha ezt az értelmezést kiegészítjük azzal a megfigyeléssel, hogy a figura a regény elején és a végén is utazik, s hogy hiába vágyakozik tisztességes polgári otthon és kiegyensúlyozott családi élet után,¹⁰ végeredményben arra kárhoztatott, hogy megnyugvást nemelve örökké úton legyen, akkor máris kész a tanulsággal szolgáló értelmezés.

Valóban ilyen egyszerű a helyzet? Leegyszerűsítő módon viszonyulnánk a szöveghez, ha azt feltételeznénk, hogy csakis ez az értelmezés állhatja meg a helyét. Egy ettől merőben eltérő értelmezést olvashatunk például Czére Béla könyvében, aki szerint az útitárs utolsó kalandja azért üt ki balul, mert a szereplő nem képes teljesíteni a lány kérését. (Eszténát anyja zárdába szánja, de a lány előtte meg akarja ismerni a szerelmet.) „Eszténának ez lenne az első s feltehetően az utolsó találkozás a szerelemmel, de a regény férfihőse, ahelyett, hogy széttörnő az embertelen bigottság bilincseit, és messzire röptené a lányt, erről az egyetlen, bátortalanul vállalt örömről is lebeszéli Eszténát.”¹¹ Ebben az értelmezésben már nem az útitárs képviseli a romlottságot és a bűnt, hanem maga a város, álszent erkölcsével. Ezt alátámasztandó az elemző azokat a mondatokat idézi, melyekben az útitárs undorodva gondol arra, hogy egy rossz hírű házban lesz találkaja Eszténával. Az utolsó mondatok így nem a szereplő romlottságát példázzák, hanem éppen ellenkezőleg: azt feltételezhetjük, hogy az útitárs azért nem kíváncsi többet vissza a bűnös városba, mert szeretne a bűntől szabadulni. Az előbbiektől eltérően itt a megtisztulás narratívája rajzolódik ki. Érdekes módon az elemző nem csupán a szereplő kudarcát olvassa ki ebből – az útitárs végeredményben képtelen a megtisztulásra –, hanem a regényét is, amelynek befejezése „etikai sémák közé préselve egyszerűsíti le a bonyolult valóságot”.¹²

A két értelmezést nem azért állítottuk egymás mellé, hogy eldöntsük, melyikük helyes, hanem azért, hogy lássuk: mind a kettő történetté kerekíti a regényben foglaltakat, tudomást sem véve azokról a nyugtalanító elemekről, amelyek kikezdek az efféle morális értelmezést. Czére elemzéséből emellett az is kiderülhet, hogy egy moralizáló olvasat valójában nem tesz mást, mint hogy a regény feltételezett erkölcsi normáit háttérbe szorítva a sajátját abszolútálja.

Elérkezett az ideje, hogy egy lényeges fogalmi pontosítást vezessünk be diskurzusunkba. Különbséget kell tennünk morális értelmezés és etikai olvasat között, amennyiben az előbbi csupán a reprezentáció síkján jelenik meg, az utóbbi azonban olyan eljárások sorozataként, amely képes megkérdőjelezni annak koherenciáját.¹³ Fontos hangsúlyozni, hogy a kettő nem létezik egymástól függetlenül, pontosabban az utóbbi az előbbire épül. Csak azért beszélhetünk megkérdőjelezésről, mert a szó-

veg megajánl egy olyan olvasatot, amely a későbbiekben megkérdőjelezhetővé válik. Más szóval létrehoz egy világot, amely nélkül nem létezne olvasás, sem pedig értelmezés; egy olyan tartalmat, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy beszélhessünk valamely műről. Azonban látnunk kell azt is, hogy ez a világ folyamatosan felsebződik, hogy sosem maradhatunk meg megnyugtatónak vélt berkeiben. Tájékozódásunkat és értékeléseinket rendre ellehetetlenítik bizonyos eljárások, amelyek a szöveg nyelviségére, nyelvi közvetítettségére irányítják a figyelmet. Olyan „hibákról”¹⁴ van szó, amelyek megszakítják a morális értelmezés ökonómiáját, és a szöveg idegenségét juttatják érvényre, egyúttal pedig rámutatnak az etika nyelvi feltételezettségére.

A következőkben azt vesszük szemügyre, hogy miképpen szakítja meg és billenti ki a regényszöveg folyamatosan a benne körvonalazódó világot, és miként teszi lehetetlenné az erkölcsi ítéletalkotást.

A másik közelsége

Fentebb utaltunk arra, hogy a morális értelmezés egyik forrása a lekerekített és tanulságokat kínáló történet. Ugyanakkor azt is jeleztük, hogy amikor történetté olvasunk egybe egy elbeszélő szöveg eseményeit, hajlamosak vagyunk elfeledkezni azokról a mozzanatokról, amelyek nem illeszthetők be maradéktalanul a történet keretei közé. Ha ezeket a meglátásokat még azzal is kiegészítjük, hogy a történet elmondását gyakran a történések feletti uralom megszerzése (tehát a birtoklás, az elrendezés és a megértés) motiválja, akkor a narrativitást leginkább az idegenséget elfojtó mozgásként írhatjuk le. Kérdés azonban, hogy ezzel kimondtuk-e az utolsó szót a narrativitásról. Vajon csak morális szempontból van jelentősége a történetnek, vagy a történet rendelkezik etikai többlettel is?

Ahhoz, hogy körültekintően válaszolhassunk a felvetett kérdésre, egy fogalmi pontosításra lesz szükség. Gérard Genette-hez kell fordulnunk, aki a narrativitás kérdését vizsgálva az alábbi különbségtételt vezette be: „Történetnek (histoire) nevezzük a jelentettet vagy a narratív tartalmat [...], elbeszélésnek (récit) a szó legszorosabb értelmében a jelentőt, kijelentést (signifiant, énoncé), a diszkurzust vagy magát az elbeszélő szöveget, narrációnak pedig az alkotó elbeszélő eljárását és tágabb értelemben a valós és fiktív helyzet egészét, amelyben az eljárás is benne foglaltatik.”¹⁵ A felsoroltak közül az alábbiakban a harmadik fogalomnak (a narrációnak) szűkebb értelemben vett jelentését – magát a történetmondás aktusát – kívánjuk előtérbe állítani, s ezen belül is azt a funkciót, amelyet Genette a *narrataire* szóval jelöl. A *narrataire* nem más, mint a beszéd címzettje, vagyis az a(z odaértett) hallgató, akihez a narrátor odafordul. Nem az odaértett hallgató személye lesz érdekes a számunkra, hanem az odafordulás ténye. Úgy véljük – és ezzel előrebocsátjuk hipotézisünket –, hogy az etikai mozzanatot ebben a funkcióban, a másikhoz való odafordulás eseményében kell keresnünk. Az *útitárs*ban a másik közelsége, illetve az erre a közelségre adott válasz mint odafordulás lesz az a tényező, amely felelő nézve megkérdőjelezhetővé válnak a regényszöveg totalizációs mechanizmusai.

Az *útitárs* narrációja – akárcsak a vele sok tekintetben rokonítható *N.N.*-é – egyes szám első személyű, és itt sem beszélhetünk csupán egyetlen narrátorról. A regénynnek két elbeszélője van, egymáshoz való viszonyuk – az *N.N.*-éhez képest – azonban kevésbé tűnik szövevényesnek. Már az első mondat világosan jelzi a ket-

tejük közti összefüggést: „Akkoriban töltöttem be negyvenedik évemet, és néha-néha nagyon szerencsétlen napjaim voltak [...] – kezdte elbeszélését útitársam” (231. p.). Az első oldalakon aztán az (elsődleges) elbeszélő (vagy közreadó)¹⁶ rendre kommentálja az útitárs megjegyzéseit. Fontos lehet, hogy e kommentárok minden esetben zárójelek közé kerülnek – a szöveg ezzel is jelzi, hogy éppen ki beszél –, mint ahogy az is, hogy a későbbiekben ez a széljegyzetelés megszakad. A közreadó háttérbe vonul, s jelenlétét csupán az egyre ritkuló megszólítások (az útitárs részéről) jelzik. Amellett, hogy a két megszólalás jól elkülöníthető marad, a narráció nem viszi színre a két alak közti dialógust. Azzal, hogy a közreadó a későbbiekben eltekint az útitárs beszámolójának kommentálásától, azt a látszatot kelti, hogy nincs is közöttük valódi párbeszéd. Egyszerűen csak végighallgatja a különös történetet, anélkül, hogy állást foglalna a hallottakkal kapcsolatban. (Az *útitárs* ebben is hasonló az *N.N.*-re: a regény végén nem „záródik be” a keret, azaz nem térünk vissza a regény elején felvázolt kettős beszédszituációhoz.)

Mindez azonban mégsem jelenti azt, hogy a közreadó (az útitárs által többször is megszólított másik) nyomtalanul eltűnne.¹⁷ Éppen az lehet érdekes, hogy jelenléte nyomok utalnak. Nemcsak a megszólítások értelmezhetőek ilyen nyomokként, hanem azok az elbizonytalanító és nyugtalanító mozzanatok is, amelyek a közreadó láthatatlan jelenlétéből fakadnak. A fentebb már idézett – meglehetősen óvatos – jellemzésen kívül („útitársam szimpatikus, nyugodt, szomorú szemű, deres hajú és főként igénytelen úriembernek *látszott*”)¹⁸ semmi sem utal arra, hogy a közreadó miként viszonyul útitársához. Ez nemcsak azért feltűnő, mert az elbeszélés – különösen a bizarr végkifejlettel – kimondottan provokálja az értelmezést, hanem azért is, mert egy fontos szöveghelyen maga az útitárs vonja be az általa elmondott történetbe a közreadót, egy olyan igényt támasztva vele szemben, amelynek az látszólag nem akar vagy nem tud megfelelni. A következő passzusról van szó: „Világossá szeretném tenni ön előtt a nékem mai napig is érthetetlen eseményeket. Ha ketten ülünk neki az ügy kibogozásának, talán hamarabb megeljük a csomót” (239. p.). Az útitárs felszólítja a közreadót, hogy legyen segítségére a történetek értelmezésében. Ennek tükrében még különösebbé válik az a tény, hogy a közreadó nem ad semmiféle értelmezést.

De valóban nem ad? A regény végén nem találunk semmit, amit ekként lehetne értelmezni: a közreadó a háttérben maradt. Itt azonban felvetődik a következő, ugyancsak nyugtalanító kérdés: vajon módosította-e a közreadó az útitárstól hallott történetet, s ha igen, milyen mértékben, s főként milyen motivációból fakadólag? Szembetűnő, hogy a közreadó szólama, vagyis azok a részek, amelyek egyértelműen a közreadó betoldásaiként jelennek meg, modalitásukat tekintve milyen közel állnak az útitárs szólamához.¹⁹ Ez persze azzal is magyarázható, hogy – éppen az utólagos beavatkozásnak köszönhetően – a közreadó szólama rátelepszik az útitársára. Ha ez így van, akkor a közreadó mégsem hagyja figyelmen kívül az útitárs igényét. Erre az igényre azonban nem egy morális magyarázattal szolgál, hanem egy történettel (pontosabban egy történet elmondásával, amelyben az elmondás ténye fontosabb lesz, mint a lekerekítettség). Ez pedig a maga komplexitásában egyfajta etikai válaszként is felfogható.²⁰

Noha a szöveg ezt hangsúlyozottan nem jelzi, bizonyos nyomokból – például az előbb említett modalitásbeli egyneműségből – arra következtethetünk, hogy egy olyan történetet olvasunk, amelynek a közreadó biztosította végleges formáját. Ez

zel valóban felel az útitárs fentebb idézett igényére, de mindezt oly módon teszi, hogy elkerüli a totalizációt, s ezzel pedig végső soron ellehetetleníti a morális értelmezést. Egy olyan narratívát mond el, amely lekerekítettnek semmiképpen sem mondható. Azok az értelmezések – így az imént körvonalazott interpretációk is –, amelyek erkölcsi mondanivalót olvasnak ki az elmondottakból, valójában nem tesznek mást, mint elsimítják azokat a gyűrődéseket, amelyeket a közreadó benne hagyott a szövegben, és elvégzik azt a munkát, amelyet a közreadó nem akart (vagy nem tudott) elvégezni: egy kimondott tartalomra egyszerűsítik azt, ami természeténél fogva ellenáll minden egyszerűsítésnek. A Krúdy-regény egyik legérdekesebb sajátossága ugyanis éppen az, hogy időnként olyan nyugtalanító és elidegenítő eljárásokat alkalmaz, amelyek kisiklatják az olvasás bensővé tevő munkáját. A továbbiakban néhány ilyen eljárásra hívjuk fel a figyelmet.

Az olvasott szöveg idegenné válásának egyik módja, amikor a szöveg váratlanul saját textualitásával szembesíti az olvasót. Az *útitárs* ennek több, különféle módzatát valósítja meg. Az egyik legtipikusabb eljárás (amely egyébként más Krúdy-szövegekre is jellemző), amikor a szöveg elbeszélte jellege az irodalomra (ennélfogva pedig saját irodalmiságára) utaló önreflexiók révén hangsúlyozódik.²¹ Amikor például az útitárs a vidéki vendégfogadók életét azoknak az orosz postaállomásoknak a „miliójéhez” hasonlítja, „amelyekről Turgenyevben vagy Tolsztojban olvashattunk” (234. p.), akkor az általa elbeszélte történet – a mellérendelés logikájának köszönhetően – egy másik síkban találja magát: a történet átalakul textuális történeté. Ez a fogás nem kevés iróniát rejt magában. Elegendő, ha csupán arra a szöveghelyre gondolunk, ahol a regény főszereplője a következőt mondja magáról: „Nem vagyok regényhős...” (240. p.). E kijelentés, ha a megjelenített világon belül szemléljük, mindössze a figura önértelmezéseként fogható fel; arra utal, hogy a szereplő nem tartja magát kalandos természetűnek. Érdekességét és zavarba ejtő jellegét azonban éppen annak köszönheti, hogy megsérti a megjelenített világ határait, s ezáltal szembesít annak illuzórikusságával.

A szöveg egyes helyein az irodalmiságra történő reflexió már nem egyszerűen az elbeszéltség tényét állítja előtérbe, azaz nem csupán a jelölőre irányítja a figyelmet, hanem olyan ironikus tükörként is működni kezd, amely nem hagyja érintetlenül az elmondottakat. Tehát nem csupán arról van szó, hogy a hangsúly áttevődik a történetről a történetmondás aktusára; hanem arról is, hogy a kimondás ténye, illetve annak módja miképpen hat vissza a korábban mondottakra. „Bolondság, mondanám, ha könyvben olvasnám. Legyintenek a kezemmel, ha valaki elbeszélne” (257. p.). Az útitárs megjegyzésének első fele – az első mondat – az olvasó helyzetének ironizálásaként is felfogható. A második azonban már magának az elbeszélőnek/szereplőnek a helyzetét teheti kétségessé, amennyiben felfogható arra irányuló figyelmeztetésként is, hogy nem feltétlenül kellene hitelt adnunk az elmondottaknak.

Nem lenne ez különösebben érdekes, ha csupán egyetlen, elszigetelt szöveghelyről volna szó. A regény azonban folyamatosan finom, alig észrevehető utalásokat tesz arra nézve, hogy az események nem okvetlenül úgy történtek, ahogyan azt az elbeszélő láttatja. Talán még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a szöveg helyenként kétségbe vonja a megtörténtek megtörténtségét, s ezáltal megkérdőjelezi a történet identitását. Nézzünk néhány példát! A kezdeteknél, amikor az útitárs egy önjellemzés keretében felvezeti az elmesélendő történetet, miközben ko-

rábbi kalandjaira tesz utalást, a következőt mondja magáról: „Gondolatban sok ezer nővel volt viszonyom a magyar kisvárosokban...” (232. p.).²² Ezt követően pedig már tényleges tettekről beszél, mintha el sem hangzott volna a kijelentés, hogy mindezek csupán „gondolatban” történtek meg. Érdeemes ebből a szempontból alaposabban szemügyre venni az első, részletesen elmesélt kalandját Hartvignéval. Bár Hartvigné elcsábítása a későbbiekben moralizálásra szolgáltathat okot (egyébként az útitárs részéről is, aki tette után szánalmat érez minden elcsábított asszony iránt), az elbeszélés egyes elemei azt sugallják, hogy a kaland nem történt meg. „Az első szavaimra [Hartvigné] kissé bizonytalanul felelt a félhomályos előszobában, aztán megröppent, mint egy fehér pille, és a világos szobába vezetett az utca felé” (236. p.). Nem csupán a félhomály és Hartvigné „megröppenése” teszi sejtelmes-sé (sejtelmesen bizonytalanná) a jelenetet, hanem a pille-hasonlat is, amely az elkövetkező sorokban, sőt oldalakon többször visszatér. Ez az eljárás pedig újfent textuális síkra tereli a történeteket.

Ha ez nem volna elég az elbizonytalanításhoz, felidézhetjük, hogy miként kapnak álomszerű jelleget Hartvigné arcvonásai: „[S]zemközt ült velem, de háttal az ablaknak, hogy arcvonásai oly lassan bontakoztak ki előttem, mint egy álombeli kép” (236. p.). Az álomra történő utalás tovább fokozhatja gyanúnkát, hogy a csábítási jelenet csupán a képzelet játéka, s ezt a gyanút egyéb eljárások is alátámaszthatják. Elegendő, ha csupán a túlzás alakzatára utalunk, amely előkelő helyet foglal el a beszélő retorikai eszköztárában. Talán éppen a túlzások jelenléte okozza, hogy az olvasottakat némi kételkedéssel fogadjuk. Az útitárstól megtudjuk (lásd a regény első mondatát), hogy negyven esztendő volt, amikor X. városba került, s ugyancsak tőle tudjuk meg, hogy hetvenhét évet töltött a városban. Ez kétszeresen is fiktiivé teszi a történetet: nem csupán azért, mert az útitársnak valószerűtlenül hosszú élet-tartamot kölcsönöz, hanem a hetvenhetes szám mágikus/mesei összefüggéseinek köszönhetően is. A túlzás azonban nem csupán mesei jelleggel képes felruházni a történetet, hanem a groteszk humor irányába is eltolja. Gondoljunk csak arra a jelenetre, amikor az útitárs saját szerelmi izgatottságára a következőképpen utal: „[A] leheletemtől meglebbent az asszony füle mellett a vörhenyes haj” (240. p.).

De nem kizárólag a regény elején olvasható csábítási jelenet kapcsán bizonytalaníthat el a szöveg a történeteket illetően. A regény egyik utolsó jelenetsora még nyilvánvalóbban szembesít ezzel a jelenséggel. Az epizód, amely az Eszténával való utolsó találkozást örökíti meg, már nem burkoltan él elbizonytalanításokkal. Az útitárs talán maga sem tudja, mi történt valójában, illetve, hogy megtörtént-e, amit elmesél. Az olvasó számára sem könnyen értelmezhető jelenetregy egy időbeli elbizonytalanítással kezdődik: „Meddig ültünk így? Talán hét esztendő repült el felettünk, mint az elátkozottakon” (278. p.). A hetes szám említése visszaülésként is értelmezhető a már említett hetvenhetesre, hiszen ahhoz hasonló hatást vált ki: megvonja az olvasótól az időbeli tájékozódás lehetőségét. Az ezt követő szövegrészben aztán feltűnően megszorodnak az elbizonytalanítást kiváltó kötőszavak. A „mintha” a szakasz végéig ötször fordul elő. A bizonytalanságot a következő kérdések is fokozzák, amelyek már a szereplő tanácsstalanságáról is hírt adnak: „Ki volt ez az öregasszony? Valóság vagy a képzelet szüleménye?” (279. p.). A titokzatos öregasszony megjelenése és Eszténa menekülése után az események felgyorsulnak, ettől azonban még nem lesznek érthetőbbek. A szakasz végén megjelenő antropomorfizációk („utánafutottak a kémények a háztetőkről”, „a sarkon leszállt a

pipás török a trafik bádogtáblájáról”) valóságos karneváli hangulatot teremtenek. Az események kaotikusságára a szakasz utolsó mondata („Otthon nyomban ágyba feküdtem” [280. p.]) valamiképpen mégis választ szolgáltat, amennyiben arra enged következtetni, hogy mindez csupán lázalom volt.

A történet identitásának elkülönböződését mindemellett nemcsak a megtörtétség kérdését problematizáló szöveghelyek jelzik. Ezeknél is fontosabb lehet az a szövegszervező eljárása a regénynek, amelyet az irónia működésének nevezhetünk. Ha – mint Paul de Man utal rá – az irónia a megkérdőjelezés trópusa, amely „kételemek egész sorát indítja el az elménkben”²³, akkor azok a szövegrészek, amelyek ellentmondásba kerülnek egymással, joggal tekinthetők ironikusnak. Az így felfogott irónia működése azért lehet különösen fontos, mert alapjaiban érinti magának a megértésnek a kérdését. A továbbiakban néhány példán keresztül szemlélve arra a kérdésre irányítjuk a figyelmet, hogy milyen következményekkel jár egy szöveg megértésére nézve, ha úgy közöl egymásnak ellentmondó információkat, hogy látszólag nem állítja őket szembe egymással.

Ezt tapasztalhatjuk például a regény temetői jelenetében, amikor Eszténa hősünetet véli felfedezni a sírban. „Mintha maga feküdne itt, uram” (269. p.). E meglepőnek is minősíthető kijelentésre az útitárs a következőket válaszolja: „Ráhagytam, mert tudtam, hogy olyan babonás, a legképtelenebb dolgokat is elhiszi” (269. p.). Több utalás is történik arra, hogy az útitárs megmosolyogatóan babonásnak tartja Eszténát, éppen azért, mert ő maga nem hisz az irracionális magyarázatokban. Néhány sorral lejjebb azonban a következőket olvashatjuk: „De nem csodálkoztam volna, ha a falon kaparászni kezd a szomszéd sírbeli halott, hisz alig egy lábnyi föld választott el bennünket” (269. p.). Ez a kijelentés pedig már arra enged következtetni, hogy az útitárstól mégsem állnak távol a babonás/irracionális gondolatok. Hogy nem az előző gondolat cáfolatáról vagy felülírásáról van szó, az is bizonyítja, hogy az útitárs később ugyanolyan gyanakvással kezel minden megmagyarázhatatlan történetet, mint annakelőtte. A két kijelentés, amely nyilvánvalóan ellentmond egymásnak, látszólag nincs kapcsolatban egymással. Mintha a szereplő egy pillanatra elfelejtette volna az előző gondolatát, vagy kiesett volna szerepéből. Mégsem tűnik következtelenségnek ez a – Krúdy-szövegekben gyakran megfigyelhető – eljárás, hiszen felfogható a szereplő téves önértelmezésének példájaként is.

Megint csak arra kell utalnunk, hogy nem egyedi jelenségről van szó: a regényben többször találkozhatunk olyan szöveghelyekkel, amelyek a fentihez hasonlóan funkcionálnak. Váratlanul egy korábbi kijelentésnek ellentmondó kijelentést olvasunk, amely azonban mégsem cáfolja a megelőzőt, amennyiben a szöveg nem reflektál az ellentmondásra, s gyakran visszatér a korábbi magyarázathoz, mintha a látszólagos cáfolat meg sem történt volna. Talán nem túlzás, ha ennek alapján skizofrén elbeszélői tudatról beszélünk. Az elbeszélő nemcsak az elbeszélte történetet képtelen ellenőrzése alatt tartani, de önmagát sem mindig képes felismerni a történetben, saját maga számára is idegenné válik.²⁴ A történetek megértését és a szereplő önértelmezését elbizonytalanító passzusok lehetetlenné teszik, hogy „összeálljon” a kép. A történet identitását ugyanúgy megkérdőjelezzük, mint a szereplőét. A továbbiakban ez utóbbit fogjuk szemrevételezni.

A szereplői identitás kérdése

„Ekkor kezdődött egy új fejezete életemnek, amelyet sohasem bántam meg, amint általában sem bűnt, sem erényt, semmit se bántam meg, amit tettem. Némely emberrel nehezen bírnak el a papok, nincs meggyónnivalójuk a halálos ágyukon” (241. p.). „Megvallom, féltém a templomtól, miután gyermekkorom óta annyi meggyónatlan bűn terhelte a lelkiismeretemet. Csak volna valahol egy vak és süket és nagyon öreg szerzetes; majd könnyítenék magamon” (250. p.). A kérdés, amelyet itt fel kell tennünk, a következő: ugyanaz a személy beszél mindkét szövegrészben? Másként szólva: vajon állíthatja-e magáról valaki egyszerre azt, hogy nem bánt meg semmit és nincs gyónnivalója, illetve hogy meggyónatlan bűnei miatt szenved? A szöveg nem jelzi, hogy narrátorváltásról lenne szó, s az olvasó végig úgy hiszi, ugyanannak az embernek – Pálfi Pálnak – a történetét olvassa. De kicsoda valójában Pálfi Pál?

Mielőtt erre a – látszólag könnyen megválaszolható – kérdésre választ adnánk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az idézett mondatokban az ellentmondás a bűntudat, illetve a gyónás kapcsán bukkan fel, s ez a beszédhelyzetre nézve is járhat bizonyos következményekkel. Míg az első idézet a gyónás felesleges voltát állítja, addig a másodikban éppen a gyónás titkos vágya jelenik meg. Bár az elképzelt szerzetes jellemzői („vak és süket és nagyon öreg”) tompíthatják a kijelentés életét, a lényegen ez nem változtat: az elbeszélő lelkét bűnök terhelik, ő pedig késztetést érez, hogy beszéljen róluk. Észrevehető, hogy mindez a regény alapszituációját mintázza. Az útitárs azért fordul a közreadóhoz, hogy elmesélje kalandjait, s hogy az elbeszélés révén – a közreadó segítségével – magyarázatot kapjon bizonyos „mai napig is érthetetlen események”-re (239. p.). Mint fentebb utaltunk rá, az az igény, amelyet az útitárs a közreadóval szemben támaszt, egyúttal az erkölcsi igazságszolgáltatás igényeként is értelmezhető. Ebből a szempontból is tanulságos lehet, hogy a fent idézett mondatok a gyónás szituációját ironizálják.

Az egymásnak ellentmondó kijelentések révén (is) működésbe lépő irónia aláássa az elbeszélés alaphelyzetét, csakúgy, mint az elbeszélői viszonyokat. Immár nem csupán az a kérdés, hogy a bűnös cselekedetek megvallásának szándéka áll-e az útitárs elbeszélésének a hátterében (ez másodlagossá válik, amint figyelembe vesszük a történet identitásáról fentebb mondottakat), hanem egy ennél alapvetőbb: ki beszél (gyón) kinek? A látszólag egyértelműnek tűnő alaphelyzet (az útitárs beszél a közreadónak) az elbizonytalanításoknak és az ellentmondásoknak köszönhetően megkérdőjelezhetővé válik. Nemcsak az válhat kérdéssé, hogy egyáltalán két személyről van-e szó, hanem magának az útitársnak az identitása is. Az alábbiakban arra próbálunk meg rámutatni, hogy *Az útitárs* olvasható olyan szöveggént, amely a személyiség elbeszélésének, illetve elbeszélhetetlenségének feladatával küzd.

Személyiség, nyelv és narratíva sajátos kölcsönviszonya fogalmazódik meg abban az elgondolásban, amely szerint az elbeszélő történet egysége képes biztosítani az elbeszélésben megjelenő személy identitásának azonosságát. Eszerint tehát a történet lehetőséget biztosíthatna az identitás narratív jellegű megalkotására. A Krúdy-regényben azonban ennek éppen az ellenkezője történik: az elbeszélésben artikulálódó személyiségkonstrukció váratlanul a nyelv hálójában találja magát, az uralhatatlanná váló diskurzus pedig lehetetlenné teszi, hogy határozott alakot öltjön a történetben megjelenő személy. Az identitás történetbe foglalása magában

rejti azt a kockázatot, hogy a személyiség elbeszélhetetlenné válik. Ezt a tapasztalatot a regény nem csupán a főalak kapcsán viszi színre; az én elbeszélhetőségének kudarcaként – s ezáltal egyfajta öntükröző eljárásként – jelenítődik meg Hartvigné történetének elbeszélése. Hartvigné alakja több szempontból is jelentőséggel bír, itt csupán arra utalunk, hogy az útitársnak éppen az az egyik kimondott célja, hogy elmesélje „Hartvigné történetét” (241. p.). Ez a szándék azonban – mint láthattuk – végső soron kudarcba fullad; a történet identitása megkérdőjeleződik. Ha Hartvignéra fókuszálunk, ugyancsak azt látjuk, hogy szerepe és megítélése a narratívában nem egyértelmű, s ez a nem-egyértelműség visszahat a történetre is.

Hartvigné esetében a következő elmozdulás figyelhető meg: a kezdetben egyértelműnek és megkérdőjelezhetetlennek láttatott személyiség előbb egyre meglepőbb vonásokat mutat, majd fokozatosan idegenné válik. A róla adott első jellemzés egyértelműen pozitív, bár a megfogalmazás módja (némiképp teatrális jellege és reflektálatlansága) szembeszökő lehet: „De hadd mondok el komolyan és az utazók léhasága nélkül, hogy ki volt Hartvigné. Hartvigné egy szentasszony volt” (234. p.). Lehetséges, hogy csupán a lélektani motivációk háttérben hagyása miatt van, hogy az olvasót váratlanul éri, amikor a későbbiekben Hartvigné „alattomoság”-áról olvas (266. p.). Ám ebben az esetben is felmerülhet a kérdés: vajon hogyan egyeztethető össze a két tulajdonság (a szentasszony mivolt és az alattomoság) egymással?

Az ambivalencia a későbbiekben még feltűnőbbé válik. Eszténa menekülési jelenetében a lány után iramodó főszereplő Hartvignét pillantja meg az utcán, akinek viselkedése közönyről árulkodik: „Elrepült mellettem Hartvigné francia cipőjében és krémszínű szoknyájában. Egy pillantásra sem méltatott” (279. p.). Ez a közöny – mindenféle magyarázat nélkül – váratlanul semmivé foszlik, amikor az események után Hartvignét a felzaklatott lelkű útitárs ágya mellett találjuk: „Éjfél tájban ébredtem fel egy halotti méces és Hartvigné társaságában. Az asszony ezen az éjszakán nagyon gyengéd volt hozzám, talán odaadóbb, mint legelőször. Tele volt simogató szerelemmel, anyáskodó ölelésekkel, boldog, hosszadalmas csókokkal. »Szereted a lábom?« – kérdezte, és a lábát mutatta. »Tetszik a barackszínű hajam?« – szólt, s haját kibontotta. »A fehér nyakam, a vállam, a karcsúságom?« Mintha megvizsgálná, megjutalmazni kívánt volna bizonyos szenvedésekért ez a hallgatag asszony. Kedvemben járt, szemérmét úgy elfejtette, mint esküjét” (280–281. p.). A szövegrész modalitása, elbizonytalanító, ugyanakkor meghökkentő jellege, valamint az a tény, hogy vizuálisan is elkülönül a kontextusát alkotó szövegrészekről, arra engedhet következtetni, hogy az elmondottak csupán a beteg képzeletében játszódtak le. A feltételezett lázalom elmúltával azonban Hartvigné újra barátságos és segítőkész alakként jelenik meg, s az előző éjszakai közönyének semmi nyoma: „Hartvigné boldogan cipelte a nehéz táskámat” (281. p.). Persze az is felmerülhet, hogy a közönyösnek láttatott Hartvigné volt a képzelet szüleménye. De az is lehet, hogy mindegyik vagy egyik sem. A szöveg erre nézve nem kínál biztos fogódzókát. Ezzel az eljárással pedig teljességgel lehetetlenné teszi, hogy a Hartvigné jelölő mögé egy koherens személyiséget képzeljünk.

Hartvigné történetének elbeszélése feltűnő módon nem vonja maga után a figura identitásának megalkotását. Sőt inkább arról beszélhetünk, hogy a kezdetben oly egyértelműnek láttatott Hartvigné személyiségjegyei fokozatosan elmosódnak, olyanira, hogy a regény végére az olvasónak már fogalma sincs, hogy miként véle-

kedjék róla. Ahelyett, hogy létrehozna egy többé-kevésbé körvonalazható személyiséggel rendelkező szereplőt, az elmondott történet inkább annak idegenségét hozza felszínre. Pontosabban szólva azzal a tapasztalattal szembesít, hogy a narratíva nem csupán a személyiség megalkotásának, hanem egyúttal e megalkotás lehetetlenségének is terepe lehet. Ez a belátás következményekkel jár a szöveg morális horizontjára nézve is, amennyiben lehetetlenné teszi, hogy bármiféle tanulságot vonjunk le az elbeszélés végén. Hiszen ha nem lehetséges egy megnyugtató történet keretei között elbeszélni, ki is volt valójában Hartvigné, akkor az erkölcsi ítékezés is megkérdőjeleződik. Ha mégis levonhatunk bizonyos következtetéseket, akkor azok nem morális, hanem etikai természetűek lehetnek. Eszerint a narratíva etikai jellegét annak köszönheti, hogy – belátva az idegenség felszámolhatatlanságának evidenciáját – ellenáll a személyiség teljességbe foglalásának.

A narratíva etikai természete az útítárs alakja kapcsán még látványosabban érvényesül. Ha a regény címéből indulunk ki, akkor arra a feltételezésre juthatunk, hogy az útítárs figurája a szöveg közreadójának narrációjában hasonló szerepet tölt be, mint Hartvigné az útítárséban. Amiként elmondható, hogy a regény főszereplője Hartvigné történetének elbeszélésére vállalkozik, úgy az is elmondható, hogy a közreadó magát az útítársat kívánja történetbe foglalni. Bizonyára nem véletlen, hogy a másik emberről szóló elbeszélésnek – a másik elbeszélésének – tapasztalata mindkét esetben ugyanazt mutatja. Az elmondott történet, akárcsak a benne megjelenő figura, elkülönбöződik, kivonja magát az elbeszélő ellenőrzése alól. A történet szereplőjének identitása megkérdőjeleződik, az egységesnek vélt alak egyszerre több irányba szóródik, s e szóródás olyan méreteket ölt, hogy az már-már veszélyezteti a figura egységes karakterként való elgondolását. Az alábbiakban néhány olyan eljárásra utalunk, amelyek révén ez a megkérdőjeleződés végbemegy.

Először is szembevetendő lehet, hogy az útítárs alakja a narrációban gyakran társul olyan „természetfeletti” hatalmakkal, mint a halál, a halott, a kísértet, a kísértő, az ördög, a gonosz. Ugyancsak megfigyelhető, hogy a figurát a kezdetektől egyfajta titokzatosság lengi körül. Mindezt fokozhatja a közreadó egy megjegyzése, amely akár egy lehetséges fantasztikus magyarázat körvonalait is sejtetheti: „[C]sak az útítárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, mintha a halál a bibliát olvasná” (231. p.). Az útítárs szavainak a halál hangjához (?) történő hasonlítása első látásra csakis metaforikus természetű lehet; az olvasónak feltehetően nem jut eszébe, hogy a mondat alapján a figurát a halállal azonosítsa. Nyilvánvaló azonosításra a későbbiekben sem kerül sor, noha több esetben előfordul, hogy az alak – általában egy hasonlat formájában – a halál képzetével együtt jelenik meg. A legfontosabb szövegrész ebből a szempontból az lehet, amikor Eszténa az útítárs nevét olvassa a síron. Itt is kettős játékot folytat a szöveg, amennyiben két értelmezési lehetőséget is megenged. Egyrészt különbséget tesz a két alak között (Pálfi Pál nem ismeri fel magát a halottban), másrészt azonban nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy a sírban fekvő és az élő(nek tűnő) Pálfi Pál valamiképpen mégis egy és ugyanaz a személy. Elegendő, ha csupán arra gondolunk, hogy a sírban nyugvó Pálfi Pál a halálba hívja Eszténát, aki a későbbiekben – feltehetően a „másik” Pálfi Pál ténykedésének köszönhetően – valóban enged a hívásnak.

A halállal, illetve a halottal való azonosulás lehetősége talán fel sem merülne, ha a szöveg más alkalmakkor nem élne további, rokon természetű hasonlításokkal és azonosításokkal. Ezek közül kiemelkedik a kísértet és az ördög képzelete. Mind-

két esetben azt tapasztalhatjuk, hogy maga a szereplő azonosítja magát a kísértet és az ördög alakjával; a kontextusból ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy mindkét esetben pusztán metaforikus azonosításról van szó. A „kísértet” és az „ördög” olyan szerepekként jelennek meg, amelyekben az útitárs önmagára ismer. „[Ú]gy akarok élni, mint egy kísértet, senkivel szót váltani, magányosan járni hazafelé” (270. p.). „Én a mai szentmisén az oszlopok mögött leskelődő sánta ördög szerepét játszom, mert a véletlen így osztotta ki... Mennyivel könnyebb volna munkám, ha mezítelen homlokkal és arccal állhatnék fel a szószékre, hogy a paráználkodás fertelmességéről beszéljek női hallgatóimnak! De most ördög vagyok” (252. p.). Az idézetekből akár a személyiség szerepként való értelmezése is kiolvasható lenne, az azonban mindenképpen megállapítható, hogy az útitárs különböző „szerepei” a személyiség dinamikus jellegére utalnak. Ez a megállapítás egyúttal az identitás problematikuságára is magyarázatot szolgáltat. Eszerint a személyiség azonossága azért nem ragadható meg, mert folyamatosan elmozdul, állandóan úton van egy másik „szerep”, egy másik személyiséget értelmezés felé.²⁵

Kicsoda hát az útitárs? Halott? Kísértet? Maga az ördög? Vagy csak egyszerűen Pálfi Pál? Alighanem akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy mindegyik és egyik sem. A szereplő a szövegben metaforikusan azonosítódik a különböző „szerepekkel” (identitáskonstrukciókkal), azonban ezek az azonosítások meg is kérdőjeleződnek. Úgy tűnik, hogy az útitárs csupán egyetlen megnevezéssel azonosítható maradéktalanul, s ez a „Pálfi Pál” jelölő. A szereplő neve az egyetlen metafora, amely lefedi a figura identitását. E ponton utalnunk kell az identitás fogalmának kettősségére; arra, hogy egyrészt magában rejtje az „ugyanaz” és az „azonosság” mozzanatát, amely az időbeli változhatatlanságra utal, másrészt pedig az „őmagaság” és az „önmaga” jelentését, amely nem von maga után semmiféle rögzítettséget.²⁶ Ezt a különbségtevést a fentiekre applikálva azt mondhatnánk, hogy a különböző szerepek az identitás második, dinamikus értelmével állnak kapcsolatban, míg a szereplő rendelkezik egy változatlan lényeggel, amelyre a Pálfi Pál név utal. Ebben az esetben az identitás problematikuságának kérdése is módosulna, hiszen azt mondhatnánk, hogy a figura minden elidegenedése önmagától valóiban egy felsőbb erő – az Ugyanaz – felügyelete alatt zajlik. Lévinasszal szólva: „A magát másnak tartó »én« mássága [...] nem egyéb, mint az Ugyanaz játéka: az ének az ön általi negációja pontosan az egyik módja az ön azonosulásának.”²⁷ Pálfi Pál alakváltásai ennyiben nem az identitás elvesztését példálták, hanem – éppen ellenkezőleg – annak egy magasabb szinten történő helyreállítását. S az idegenség pedig pusztán a saját felismerésének egyik mozzanataként lenne értelmezhető.

Csakhogy a regény mindent megkérdőjelező textuális munkájának a név eme hatalma is áldozatul esik. Az útitárs nem mutatkozik be, teljes(?) nevét is csak egyszer olvashatjuk: a regény utolsó soraiban. Korábban mindössze vezetéknevével utalnak rá a szereplők. Van azonban egy szövegrész, amely zavarba ejtheti az olvasót. A Hartvigné hűgával, Genovéával való, látszólag teljesen jelentéktelen „kaland” elbeszélése kapcsán olvashatjuk a következőket: „[Genovéa] beszélt a menyasszonyi ingéről, öt esztendő előtt meghalt férjéről, a fekete, nagy kakasáról, amelyet eszentül Péternek (az én keresztnevemen) fog szólitani” (248. p.). Péternek? Hát nem Pálnak hívják a szereplőt? Vajon hibáról vagy tévedésről lenne szó? Vagy álnéven mutatkozik be az útitárs Genovénak? Esetleg volna egy másik (harmadik) elbeszélő, aki nem azonos Pálfi Pállal? Vagy a szereplő teljes neve Pálfi Pé-

ter Pál lenne? A szöveg egyik értelmezést sem támasztja alá. Mintha el sem hangzott volna a kijelentés, amely azonban mégis ott van és zavart okoz.

Könnyen előfordulhat azonban, hogy ez a zavar nem tudatosul; egyszerűen átsiklunk fölötte, vagy az előbbi feltevések valamelyikével magyarázzuk. Minden esetben olyan információ marad, amellyel nem tudunk mit kezdeni. Ugyanakkor példája lehet egy olyan szövegbeli nyomnak, amely úgy van jelen, hogy közben mégis ott, nem válik értelmezhető jellé. Mintha csupán az olvasó elbizonytalanítását akarná előidézni, s így módon kifejezésre juttatni a szöveg radikális idegenségét.

Jegyzetek

1. Lásd pl. Bori Imre: *Krúdy Gyula*. Újvidék, Forum, 1978, 169. p.
2. A Balzackal való párhuzamra már Bori Imre is utal. Uo. 73. p.
3. Fried István: *Szomjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*. Budapest, Palatinus, 2006, 216. p.
4. „Holdfényben utaztunk, a fák megannyi szoknyás kísértetek, a világos mezőkön azok a láthatatlanná válott rókák ügetnek, amelyek valamely rejtély folytán örökre eltűnnek a vadász szeme elől [...], egy falevélyni ablak mögött mécses égett, tán most gyilkolnak meg valakit” (Krúdy Gyula: Az útitárs. In uő: *Pesti nőrabló*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1978, 231. p.; az oldalszámok a továbbiakban erre a kiadásra vonatkoznak).
5. „Iskolás lányok szalagos cipőjén felejtettem a tekintetemet, és a templomban olyan erősen néztem a menyasszony szemébe, amíg az elpirult. Földbirtokos asszonyoknak mondtam felejthetetlen hazugságokat, pedig tudtam, hogy közeledik már az állomás, ahol végleg leszállnak, s örökre eltűnnek. Máskor egy ismeretlen nő csaknem megvert Püspökladány és Debrecen között, pedig éppen egyik menyasszonyomhoz utaztam” (232. p.).
6. Pl. „...a nők úgy török fel a férfiakat, mint a mogyorót, és csemcsege fogyasztják reggeli kávéjukat, miután kedvesük halálhírét az újságban elolvasták” (244. p.).
7. Ezek alapos vizsgálatát lásd Szikszainé Nagy Irma: Retorikus kérdésfunkciók Krúdy Az útitárs című kisregényében. In Jenei Teréz–Pethő József (szerk.): *Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról*. Budapest, Tinta, 2004, 75–84. p.
8. A Hartvigné és Eszténa közötti hasonlóságokról kiváló megfigyelést tesz Bori Imre (lásd Bori: *Krúdy Gyula...* 155. p.).
9. Ez utóbbi már csak azért is fontos lehet, mert másutt a figura más szerepekben tetszeleg. Pl. vőlegény (232., 260. p.), ördög (252. p.), életunt utazó (244. p.). A később tárgyalandó szereplői identitás szempontjából e „szerepjátékok” beszédessé válhatnak.
10. „A karácsonyfa illata körülvette a fehér zubbonyos nőt, mint az a mérhetetlen vágy, amely a legromlottabb férfiakat is néha meglepi a tiszta, házias élet, a fehér lábú feleség, a dunnameleg téli éjszakák és a göndör fürtű gyermekek iránt” (239. p.).
11. Czére Béla: *Krúdy Gyula*. Budapest, Gondolat, 1987, 103. p.
12. Uo. 101. p.
13. Morál és etika ilyen jellegű különbségéről lásd Adam Zachary Newton: *Narrative Ethics*. Cambridge (Mass.)/London, Harvard UP, 1995, 5. p. Míg a morális értelmezés mindig tanulságokat keres (és talál), addig az etikai olvasás éppen arra figyelmeztet, hogy mennyire ingatag lábakon nyugszik minden ilyen értelmezés.
14. Robert Eaglestone: „Hibák: James, Nussbaum, Miller, Lévinas”. *Helikon*, 2007. 4. sz. 521–531. p.
15. Gérard Genette: Az elbeszélő diszkurzus. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I*. Pécs, Jelenkor, 1996, 63. p.
16. Bár a szöveg ezt a szót nem használja, a továbbiakban – a félreértések elkerülése vé-

- gett – a „közreadó” kifejezéssel utalunk a történet elsődleges elbeszélőjére.
17. Vagy feloldódna, mint Tolcsvai Nagy Gábor véli. Lásd Tolcsvai Nagy Gábor: A képzelet jelentéstana Krúdy műveiben. In Jenei–Pethő: i. m. 98. p.
  18. Kiemelés tőlem – K. J.
  19. Fried István óvatosan még azt az értelmezést is felveti, hogy az útitárs és a közreadó valójában egyetlen – meghasadt tudatú – ember. Lásd Fried: *Szomjas Gusztáv...* 210., 213. p.
  20. A narratíváról mint etikai válaszról lásd A. Z. Newton: *Narrative...* 1–33. p.
  21. Különösen érdekesek lehetnek azok az önreflexív kijelentések, amelyek az erkölcsnemesítő regények kérdését tematizálják: „Elvonult előttem ennek a szobának a története, mint valamely szomorú életrajz, amelyet gyermekkorunkban egy erkölcsnemesítő regényben olvastunk” (275. p.). „[Szikrai úr] avval dicsekedett, hogy regényen dolgozik, amely a polgárság erkölcsi életét tárgyalja. Majd ő bevilágít a hálószobákba, leleplezi a tempomatyákat, megírja a szentképarcú, házikenyér-illatú asszonyoknak a paráznságát” (258. p.).
  22. Kiemelés tőlem – K. J.
  23. Paul de Man: Az irónia fogalma. In uő: *Esztétikai ideológia*. Budapest, Janus–Osiris, 2000, 179. p.
  24. Érdekes lehet, hogy – akárcsak az *N.N.*-ben – a saját idegenségére való ráeszmélés itt is a hang elidegenedéseként jelenik meg: „Szinte nem ismertem meg a saját hangomat egy vágyteli percben, amint megszólaltam” (239. p.). Az útitárs idegenségének kérdése a másik szereplő nézőpontjából Rienzi mondatában tematizálódik: „Pálfi úr teljesen idegen?” (259. p.).
  25. Ebből a szempontból is beszédes lehet, hogy a regény narrációja az utazás, az úton levés térédejében bontakozik ki.
  26. Vö. Paul Ricoeur: A narratív azonosság. In László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat, 2001, 15. p.
  27. Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen*. Pécs, Jelenkor, 1999, 20. p.

JÓZSEF KESERŰ

CONNECTIONS OF NARRATION AND ETHICS IN THE NOVEL TITLED TRAVELLING COMPANION BY GYULA KRÚDY

If we take a glimpse at the history of developing the genre of the novel, we can see that this genre from the beginning was in relation with that field that is almost called morality or ethics. In our study – analysing the Novel titled *Travelling Companion* by Gyula Krúdy – we call attention to this relationship, of which aspects have not been examined yet. At the same time we argue that Krúdy can be called author of „history of ethics“ only with restrictions. The examination is focused on the connections of ethics, morale and narration.